

Jerzy Gruszka*

BADANIA NAD BEZDOMNOŚCIĄ W POLSCE. WYTYCZNE DO OGÓLNOPOLSKICH BADAŃ OSÓB BEZDOMNYCH

Artykuł przedstawia podstawowe problemy metodologiczne związane z badaniem zjawiska bezdomności. Problemy z konceptualizacją i operacjonalizacją pojęcia bezdomności oraz osoby bezdomnej, doborem próby czy procesem zbierania danych stanowią o specyfice badań nad bezdomnością. Jednocześnie praktyka badawcza przynosi kolejne próby uporania się z ograniczeniami. W artykule przedstawiono podstawowe przesłanki metodologiczne badań nad wykluczeniem społecznym osób bezdomnych w Krakowie oraz sformułowane na podstawie dotychczasowej praktyki badawczej i niniejszych badań wytyczne do ogólnopolskich badań nad bezdomnością.

Słowa kluczowe: osoba bezdomna, zjawisko bezdomności, wykluczenie społeczne, typologia bezdomności

1. WSTĘP

Badania zbiorowości osób bezdomnych i zjawiska bezdomności różnią się znacząco od innych badań społecznych. Specyfiką tych badań są zarówno stosowane metody, jak również populacja osób badanych. Dodatkowo często stawiany jest wymóg implementacji otrzymanych wyników do polityki społecznej państwa. Na etapie przygotowania badania występuję wiele charakterystycznych ograniczeń, które dotyczą zdefiniowania podstawowych pojęć takich jak bezdomność i osoba bezdomna, a w konsekwencji określenia badanej populacji. Proces zbierania danych jest z kolei uzależniony od stosowanych metod, a w szczególności od doboru próby.

Wiedza o bezdomności jest coraz pełniejsza, coraz więcej wiadomo o samym zjawisku, a także o problemach, które trzeba przełamać. Niemniej jednak praktyczny imperatyw – iż osoby o słabej pozycji w społeczeństwie nie powinny być przedmiotem słabych statystyk (HUD/US, October 2004) – nadal nie doczekał się zadawalającej realizacji.

Niedostateczne jest określenie zakresu i charakteru zjawiska zarówno w wymiarze lokalnym, jak również ogólnokrajowym, na co wskazuje raport Najwyższej Izby Kontroli z 1997 r. (NIK 1997: 5–6).

* Urząd Statystyczny w Krakowie; j.gruszka@stat.gov.pl

O potrzebie ogólnokrajowej diagnozy zjawiska bezdomności i wprowadzenia stałego monitoringu mówi również *Krajowy program wychodzenia z bezdomności i budownictwa socjalnego na lata 2009–2015*, który został opracowany przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej we współpracy z Ministerstwem Infrastruktury (MPiPS i MI 2009: 5 i 7).

2. BARIERY I UWARUNKOWANIA BADAŃ NAD BEZDOMNOŚCIĄ

W Polsce przeprowadzono niewiele badań nad bezdomnością, spełniających metodologiczne kryteria poprawnego badania. Do tych nielicznych należą między innymi badania przeprowadzone przez Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności (PFWB), badania Caritas diecezji kieleckiej, dane zbierane za pomocą formularza MPiPS-03 Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, sprawozdania GUS PS-03 oraz narodowe spisy powszechne ludności i mieszkań GUS. Wszystkie, za wyjątkiem badań PFWB, miały charakter ogólnokrajowy i dostarczyły, w różnym zakresie, podstawowe dane dotyczące skali zjawiska bezdomności. W różnym też stopniu radziły sobie z ograniczeniami, które przy tym napotykały. Poniższe przykłady obrazują niektóre z tych trudności.

W pierwszym spisie powszechnym z 2002 roku, w którym badaniem objęto bezdomnych, trudności z dotarciem rachmistrzów do osób przebywających w miejscach niemieszkalnych spowodowały, że GUS nie zdecydował się na opublikowanie zebranych danych.

Badanie liczby osób bezdomnych przebywających w ośrodkach pomocy społecznej, przeprowadzone na zlecenie MPiPS, realizowane było dwukrotnie: w nocy z 15 na 16 grudnia 2009 roku, a następnie w nocy z 26 na 27 stycznia 2010 roku. W drugim liczeniu, ze względu na niesprzyjające warunki atmosferyczne (mróz -20°C), uzyskano znaczący wzrost liczby osób bezdomnych korzystających z placówek.

W 2005 roku Caritas diecezji kieleckiej przeprowadziła na reprezentatywnej próbie gmin badanie liczby osób bezdomnych i ich potrzeb, pozyskując dane w sposób pośredni na podstawie opinii pracowników socjalnych, zatrudnionych w ośrodkach pomocy społecznej. W badaniu nie przyjęto jednolitej definicji bezdomności, pozostawiając rozstrzygnięcie tej kwestii respondentom – pracownikom socjalnym (Wachowicz 2005).

Dane MPiPS dotyczące liczby placówek dla bezdomnych wskazywały, iż w 2007 roku było ich w Polsce łącznie 197; wiarygodniejsze statystyki MPiPS szacowały jednak ich liczbę na 616 placówek (MPHASIS 2008: 4).

Bariery, na które natrafiają badacze nad bezdomnością, wynikają ze specyfiki zjawiska bezdomności. Próba ich skatalogowania może rzucić nieco światła na naturę analizowanego zjawiska rozpatrywanego przede wszystkim ze względu na metody stosowane do jego eksploracji. Trudno wyliczyć wszystkie problemy i ograniczenia, na które napotykali badacze, w szczególności metodolodzy. Najczęściej występujące podano poniżej.

Problemy z konceptualizacją i operacjonalizacją

Stworzenie jednolitej definicji czy typologii zjawiska bezdomności stanowi pierwsze i najważniejsze zadanie w metodologii badania osób bezdomnych. Niewątpliwie powstanie takiej spójnej, powszechnie akceptowanej przez badaczy definicji, szczególnie definicji operacyjnej, ułatwiłoby porównywanie i sumowanie wyników wielu badań.

Z drugiej strony, jak zauważa Julia Wygnańska, występująca w badaniach różnorodność definicyjna bezdomności jest czymś naturalnym, zgodnym z istotą badanego zjawiska, gdyż:

(...) nie ma jednej poprawnej definicji bezdomności ani jednego wskaźnika, które obrazowałyby w pełni realia tego zjawiska. Potrzebne są różne definicje i różne wskaźniki, a ich wybór musi zależeć od potrzeb i celu przeprowadzania badania – zazwyczaj będzie nim projektowanie programów pomocowych (Wygnańska 2008: 108).

Wymienione wcześniej rozstrzygnięcie Mariusza Wachowicza z Caritas diecezji kieleckiej, pozostawiające stworzenie operacyjnej definicji bezdomności do subiektywnej decyzji pracowników socjalnych, zatrudnionych w ośrodkach pomocy i tym samym niosące ze sobą ryzyko braku unifikacji, jest kolejną próbą rozwiązania problemów definicyjnych i typologicznych zjawiska bezdomności.

Innym sposobem wytyczenia zakresu znaczeniowego pojęcia bezdomności są stosowane typologie, które zazwyczaj dzielą zbiorowość bezdomnych na określone podzbiory, traktując przy tym badane zjawisko jako wielowymiarowe i złożone. Podział bezdomności na płytką i głęboką, instytucjonalną i pozainstytucjonalną, jawną i ukrytą, krótkotrwałą, okresową, długotrwałą czy bezdomność z konieczności i bezdomność z wyboru – to często stosowane przykłady takich typologii. Są one jednocześnie próbą przełamania ograniczeń tworzonych definicji jako zbyt jednowymiarowych i statycznych, a tym samym znaczeniowo rozszerzających lub przeciwnie – zawężających badane zjawisko.

Mobilność ludzi bezdomnych

Częsta zmiana miejsca pobytu, np. z noclegowni na działki lub dworzec albo odwrotnie, brak stałego miejsca przebywania, stanowi kolejne wyzwanie badawcze i wymaga szczególnej metodologii. Dlatego często stosowaną metodą liczenia bezdomnych i monitorowania bezdomności jest metoda *headcount* („liczenia głów”), realizowana w ciągu jednego dnia lub jednej nocy przez wyznaczonych enumeratorów lub rachmistrzów w przyporządkowanych każdemu oddzielnie miejscach. Pozwala to na uniknięcie wielokrotnego liczenia bezdomnych na skutek ich przemieszczania się.

Dostępność ludzi bezdomnych i miejsc, w których przebywają

Problemy z dotarciem do bezdomnych respondentów i miejsc, które zasiedlają, odmowy, odurzenie środkami psychoaktywnymi, przerywanie rozpoczętego wywiadu, agresywne zachowania, są częstymi przyczynami braku danych i powodami, dla których GUS zrezygnował z publikacji danych o bezdomności, uzyskanych w czasie spisu powszechnego w 2002 roku.

Wahania sezonowe

Wraz ze zmianami warunków atmosferycznych, w szczególności temperatury, zmieniają się cechy populacji bezdomnych. Zimą większość zaludnia schroniska oraz noclegownie i przekształca się z bezdomnych pozainstytucjonalnych w instytucjonalnych. Dlatego w tym okresie łatwiej przeprowadzić monitoring osób bezdomnych w tego typu instytucjach, jednocześnie ograniczając wysiłki ich policzenia w miejscach publicznych. Spodziewany

znaczący spadek temperatury stał się przyczyną liczenia bezdomnych w ośrodkach pomocy, przeprowadzonego na zlecenie MPiPS w nocy z 26 na 27 stycznia 2010 roku. Andrzej Przymeński, szacując liczbę bezdomnych, przyjął na podstawie doświadczenia praktyków i osób zajmujących się pomocą dla bezdomnych, iż stosunek bezdomnych pozainstytucjonalnych do instytucjonalnych w okresie sprzyjającej aury pogodowej (szczególnie letnim) wynosi 2 : 1, a w okresach o niższej temperaturze (szczególnie w zimie) 1 : 1. Zakładając, że liczba miejsc w noclegowniach, schroniskach, domach i innych ośrodkach dla bezdomnych odpowiada w przybliżeniu liczbie osób bezdomnych, chcących z nich skorzystać (nie ma deficytu miejsc), Przymeński oszacował całkowitą liczbę osób bezdomnych w Polsce w 2000 roku na 24–45 tys. (Przymeński 2001: 62–66; zob. również definicję osoby bezdomnej, Przymeński 2001: 29).

Niewielki rozmiar populacji bezdomnych w stosunku do reszty społeczności

Większość badań prowadzonych na poziomie lokalnym i krajowym określa populację osób bezdomnych na nie więcej niż 0,5% całej populacji badanego regionu (Brousse 2004). Tak niewielki udział badanej populacji w populacji ogółem uzasadnia stosowanie metody liczenia bezdomnych „głowa po głowie” (*headcounting*).

Brak losowego operatu osób bezdomnych

Fakt ten w sposób oczywisty uniemożliwia zastosowanie losowego doboru próby. Można zastosować dobór celowy. Jest to jednak dobór nieprobabilistyczny, a jego reprezentatywność jest niższa od reprezentatywności uzyskiwanej przy próbie losowej. Celowy dobór próby wyklucza stosowanie wielu metod statystycznej analizy danych (tych, które wymagają próby losowej). Można natomiast stosować tabele dwuzmienne (ale bez testów statystycznych) oraz niektóre analizy wielozmienne (ale bez wnioskowania statystycznego), np. analizę skupień, analizę korespondencji. Warstwowy dobór próby stosowano w badaniach Mariusza Wachowicza (Caritas diecezji kieleckiej), ale obejmował on placówki i ośrodki pomocy dla bezdomnych (a nie osoby bezdomne) według gmin i województw, podzielonych na dwie grupy: te, w których istnieją usługi dla bezdomnych, oraz te, w których usługi takie nie istnieją. Zdaniem badacza próba była reprezentatywna dla Polski z 6-procentowym marginesem błędu.

3. DEFINICJA CZY TYPOLOGIA? KONCEPTUALIZACJA I OPERACJONALIZACJA POJĘCIA BEZDOMNOŚCI

Definicji i typologii bezdomności powstało niemalże tyle, ilu badaczy i naukowców opisujących ten społeczny problem. Definicja w przypadku badanego zjawiska powinna spełniać dwa podstawowe kryteria: odpowiedniego zakresu i stopnia operacjonalizacji.

Wytyczenie zakresu znaczeniowego pojęcia bezdomności zawiera element społecznej, jak i subiektywnej (tj. badacza) oceny kryteriów wystąpienia lub niewystąpienia sytuacji

bezdomności. Społeczna ocena tego zjawiska wyznaczana jest przez normę społeczną. Pozwala ona na rozgraniczenie warunków mieszkaniowych na właściwe i niewłaściwe (które włączają osobę ich doświadczającą do grona osób bezdomnych). Dla przykładu, gdyby w Polsce przyjęć rozszerzoną definicję godziwego zamieszkania przyjętą przez UE, włączającą do pojęcia bezdomności przeludnienie czy substandardowe warunki mieszkaniowe, to za bezdomnych należałoby uznać kilka milionów Polaków. W Polsce stosowane są więc węższe definicje, np. ta ze znowelizowanej Ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, pozwalająca uznać za osobę bezdomną:

(...) osobę niezamieszkującą w lokalu mieszkalnym w rozumieniu przepisów o ochronie praw lokatorów i mieszkaniowym zasobie gminy i niezameldowaną na pobyt stały, w rozumieniu przepisów o ewidencji ludności i dowodach osobistych, a także osobę niezamieszkującą w lokalu mieszkalnym i zameldowaną na pobyt stały w lokalu, w którym nie ma możliwości zamieszkania (Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej. Dz.U. 2004, nr 64, poz. 593, art. 6, pkt 8).

Ponadto przyjęcie określonej definicji osoby bezdomnej rodzi również konsekwencje aksjologiczno-prawne i finansowe dotyczące liczby osób zaklasyfikowanych jako bezdomni, związanej z tym polityki społecznej państwa, wydatkowanych środków na walkę z wykluczeniem mieszkaniowym itp.

Operacjonalizacja to z kolei wyrażenie wszystkich terminów i pojęć teoretycznych tak, aby miały jednoznaczny sens empiryczny oraz były wyznaczone przez czynności, które należy wykonać, aby poznać dane zjawisko. W przypadku bezdomności będzie więc to precyzyjne i praktyczne oddzielenie od siebie sytuacji życiowych, pozwalających określić osobę jako bezdomną od tych, które takie zaklasyfikowanie uniemożliwiają. Wyżej przedstawiona definicja ustawowa jest operacyjną definicją administracyjną, precyzyjnie i praktycznie rozdzielającą sytuację bezdomności od sytuacji zamieszkiwania w lokalu mieszkalnym.

Z kolei typologie bezdomności bardziej podkreślają jej procesualny charakter wielowymiarowego zjawiska społecznego. Bezdomnym się staje, z bezdomności się wychodzi lub bezdomnym się pozostaje. Bezdomność jest procesem, stanowi swego rodzaju dynamiczne kontinuum stanów życiowych, począwszy od braku domu w sensie duchowym (rozpad więzi rodzinnych, równowagi emocjonalnej i moralnej), poprzez brak mieszkania w sensie materialnym, aż po brak dachu nad głową. Takie kontinuum sytuacji mieszkaniowych stanowi Europejska Typologia Bezdomności i Wykluczenia Mieszkaniowego (ETHOS), szeroko akceptowana i stosowana. Do warunków polskich typologia ETHOS 2008 została przystosowana i przyjęta na podstawie wspólnego stanowiska organizacji i stowarzyszeń działających w sferze pomocy dla bezdomnych (Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności, Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, Sieć Barka, Stowarzyszenie Monar, Caritas diecezji kieleckiej, Stowarzyszenie Otwarte Drzwi). Polska wersja typologii rozdziela stan bezdomności (bezdomność sensu stricto) od stanu wykluczenia mieszkaniowego (bezdomności sensu largo), stanowiąc jednocześnie uzupełnienie zaproponowanej przez wspomniane organizacje definicji (tab. 1).

Tabela 1
Polska typologia bezdomności na podstawie ETHOS 2008

Kategoria koncepcyjna	Kategoria operacyjna	Sytuacja życiowa
Bez dachu nad głową BEZDACHOWOŚĆ	1. ludzie mieszkający w przestrzeni publicznej – „śpiący pod chmurką”	1.1. publiczna lub zewnętrzna przestrzeń
	2. ludzie w zakwaterowaniu awaryjnym / interwencyjnym	2.1. noclegownie
Bez miejsca zamieszkania BEZMIESZKANOWOŚĆ	3. ludzie w placówkach dla bezdomnych	3.1. schronisko dla bezdomnych, 3.2. zakwaterowanie tymczasowe, 3.3. przejściowe zakwaterowanie wspierane
	4. ludzie w schroniskach dla kobiet	4.1. zakwaterowanie w schronisku dla kobiet
	5. ludzie w zakwaterowaniu dla imigrantów	5.2. tymczasowe zakwaterowanie / ośrodki
	6. ludzie opuszczający instytucje	6.1. instytucje penitencjarne /karne, 6.2. instytucje medyczne
	7. ludzie otrzymujący stałe długoterminowe wsparcie ze względu na bezdomność	7.1. opieka nad starszymi ludźmi bezdomnymi, 7.2. wspierane mieszkalnictwo dla uprzednio bezdomnych ludzi
Niezabezpieczone mieszkanie	8. ludzie żyjący w niezabezpieczonym (niepewnym) mieszkaniu	8.1. tymczasowo z rodziną /przyjaciółmi
Nieodpowiednie/nieadekwatne zakwaterowanie	11. ludzie żyjący w tymczasowych / niekonwencjonalnych / nietrwałych konstrukcjach (strukturach)	11.1. mobilne domy, 11.2. niekonwencjonalne budynki, 11.3. tymczasowe konstrukcje

Źródło: opracowanie własne na podstawie ETHOS (European Typology of Homelessness and Housing Exclusion)

Powyższa typologia zachowuje numerację kategorii zgodną z typologią ETHOS, zmodyfikowaną przez FEANTSA w 2008 roku¹. Dane o poszczególnych kategoriach osób bezdomnych uzyskiwane są na podstawie różnych źródeł i zbiorów danych. W niektórych wypadkach brak jest lokalnych i ogólnokrajowych źródeł danych.

Mieszkanie w miejscach publicznych

W tej kategorii wielu danych dostarcza cyklicznie prowadzone badanie Pomorskiego Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności, które obejmuje obszar województwa pomorskiego. Wynikiem badania są przede wszystkim podstawowe dane socjodemograficzne na temat osób bezdomnych, takie jak: płeć, wiek, wykształcenie, miejsce pobytu, liczba lat pozostawania w stanie bezdomności, miejsce ostatniego stałego zameldowania. W badaniu zastosowano metodę „liczenia głów”, starając się dotrzeć do każdej osoby bezdomnej przebywającej w momencie badania na terytorium województwa pomorskiego.

¹ Typologia polska jest zawężeniem typologii europejskiej, ponieważ nie obejmuje kategorii 5.1, 9 i 10, opisujących wykluczenie mieszkaniowe.

Powszechne spisy ludności i mieszkań, przeprowadzone w 2002 oraz w 2011 roku, były próbą zebrania danych w skali kraju między innymi na temat osób bezdomnych mieszkających w miejscach publicznych. Pytania zadawane bezdomnym przez rachmistrzów dotyczyły podstawowych informacji, takich jak: płeć, wiek, miejsce aktualnego przebywania oraz liczby lat pozostawania w stanie bezdomności.

Przebywanie w noclegowni i/lub z koniecznością spędzenia kilku godzin w ciągu dnia w miejscach publicznych

Podstawowe dane dostarcza cykliczne, przeprowadzane corocznie badanie GUS PS-03. W 2010 roku sprawozdanie PS-03 zawierało między innymi informacje dotyczące liczby noclegowni, liczby mieszkańców noclegowni, w tym: liczby kobiet i dziewcząt do 18 roku życia, personelu pracującego, wieku mieszkańców podzielonych według kategorii, liczby osób opłacających pobyt według kategorii wysokości opłat; liczby udogodnień dla niepełnosprawnych. Dane publikowane są w podziale na województwa, powiaty, jak i dane ogólnokrajowe.

Schroniska dla bezdomnych / zakwaterowanie tymczasowe

Dane dotyczące kategorii 3.1 dostarcza badanie GUS PS-03, natomiast brakuje danych lokalnych i ogólnokrajowych, dotyczących zakwaterowania tymczasowego (dłuższy pobyt) (kategoria 3.2) oraz mieszkań wspieranych, treningowych, kontraktowych, chronionych (kategoria 3.3).

Schronienie dla kobiet

Dane dostarcza badanie GUS PS-03, ujawniające liczbę domów dla matek z małoletnimi dziećmi i kobiet w ciąży oraz liczbę mieszkańców tego typu placówek. W 2010 roku sprawozdanie PS-03 zawierało między innymi informacje dotyczące: liczby domów dla matek, liczby mieszkańców takich domów, w tym liczby kobiet i dziewcząt do 18 roku życia, personelu pracującego, wieku mieszkańców podzielonych według kategorii, liczby osób opłacających pobyt według kategorii wysokości opłat; liczby udogodnień dla niepełnosprawnych. Dane publikowane są również w podziale na województwa, powiaty.

Zakwaterowanie dla uchodźców i imigrantów

Zakwaterowanie dla repatriantów (kategoria 5.2) – dane Urzędu ds. Repatriacji i Cudzoziemców dostępne na stronie internetowej obejmują informacje dotyczące liczby uchodźców według kraju pochodzenia, liczby osób ubiegających się o status uchodźcy, legalizację pobytu, możliwość zamieszkania na okres czasowy itp.

Opuszczający instytucje

Instytucje penitencjarne/karne (kategoria 6.1) – rokrocznie między innymi na stronach internetowych Ministerstwa Sprawiedliwości publikowane są informacje o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania, zawierające wszelkie statystyki dotyczące osób osadzonych (powód osadzenia, długość wyroku itd., miejsce pochodzenia, wiek itd.). Dane gromadzone są w Biurze Penitencjarnym Centralnego Zarządu Służby Więziennej. Są to informacje o osobach, które na pół roku przed planowanym opuszczeniem więzienia chcą skorzystać z pomocy biura. Dane nie są jednak nigdzie publikowane.

Szpitala i instytucje opiekuńcze (kategoria 6.2) – brak danych o bezdomnych wychowankach opuszczających domy dziecka oraz pacjentów instytucji ochrony zdrowia wkraczających na ścieżkę bezdomności.

Ludzie otrzymujący stałe, długoterminowe wsparcie ze względu na bezdomność

Opieka nad starszymi ludźmi bezdomnymi (kategoria 7.1) – dane na podstawie GUS PS-03; wspierane mieszkalnictwo dla uprzednio bezdomnych ludzi (kategoria 7.2) – brak danych.

Ludzie żyjący w niezabezpieczonym (niepewnym) mieszkaniu – dane spisu powszechnego ludności i mieszkań

Zamieszkujący czasowo u rodziny lub przyjaciół (z konieczności, nie z wyboru) (kategoria 8.1) – dane dotyczące mieszkalnictwa i dane z instytucji pomocy społecznej oraz dane pochodzące ze spisu powszechnego ludności i mieszkań.

Ludzie żyjący w tymczasowych / niekonwencjonalnych / nietrwałych konstrukcjach (strukturach)

Dane dotyczące kategorii 11.1, 11.2 oraz 11.3 przyniósł Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z 2002 roku.

Dane o bezdomnych zaliczanych do dwóch pierwszych kategorii według typologii ETHOS uzyskiwane są też na podstawie lokalnych badań prowadzonych w Polsce, do których należą przede wszystkim: badania Pomorskiego Forum na Rzecz Wychodzenia z Bezdomności (wyżej opisane); badania Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie, prowadzone w województwie podkarpackim co dwa lata, realizowane za pomocą ankiety przez ośrodki pomocy społecznej, które z kolei uzyskują dane od placówek dla bezdomnych; wspólne badania Caritas archidiecezji białostockiej oraz Uniwersytetu w Białymstoku za pomocą kwestionariusza ankiety, zrealizowane w 2009 roku; badania CBOS pt. „Sytuacja osób bezdomnych w Warszawie – opinie osób bezdomnych i pracowników socjalnych”, przeprowadzone na zlecenie Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy w marcu 2005 roku i zrealizowane na reprezentatywnej próbie beneficjentów noclegowni i schronisk oraz pracowników socjalnych.

4. NAJWAŻNIEJSZE USTALENIA I WNIOSKI METODOLOGICZNE PO PRZEPROWADZONYCH BADANIACH PILOTAŻOWYCH NAD WYKLUCZENIEM SPOŁECZNYM OSÓB BEZDOMNYCH W KRAKOWIE

Trzy podstawowe przesłanki metodologiczne badania dotyczą pojęcia osoby bezdomnej schroniskowej (instytucjonalnej), kryterium włączenia do badań osób bezdomnych przebywających w placówkach zapewniających potrzebującym co najmniej nocleg oraz terminu przeprowadzenia badania.

4.1. KTO JEST BEZDOMNYM SCHRONISKOWYM?

W przeprowadzonych badaniach pilotażowych zbiorowość osób bezdomnych zawężyliśmy do populacji bezdomnych schroniskowych (instytucjonalnych), wyłączając tym samym z badań tzw. bezdomnych ulicznych (pozainstytucjonalnych). Już sam ten podział podawany jest w wątpliwość i bywa przedmiotem krytyki. Aleksandra Dębska-Cenian i Sylwiusz Retowski (2008) dowodzą, że w badaniach nad psychospołecznym profilem osób bezdomnych, a w szczególności nad stylem życia bezdomnego, znaczenia nabiera to, gdzie badani spędzili większość swojej bezdomności, a nie miejsce ich przebywania w dniu badania.

Czy więc przebywanie osoby bezdomnej w dniu badania w placówce dla bezdomnych (oferującej co najmniej nocleg) może być uznane za przejaw bezdomności instytucjonalnej? Argumenty przytoczonych autorów nie wydają się przeczyć użyteczności samego podziału na bezdomność schroniskową i uliczną (szczególnie dla badań socjodemograficznych), ale wskazywać na ważną kwestię – sposobu zaklasyfikowania badanego do danego typu bezdomności poprzez określenie miejsca, w którym bezdomny spędził większość swojej bezdomności, nie zaś poprzez miejsce, w którym przebywał w dniu badania.

W kwestionariuszu wywiadu znalazło się pytanie, które czyniło poniekąd zadość tym wymogom. Pytanie dotyczyło wyboru trzech miejsc zamieszkiwania spośród czternastu podanych w kafeterii i porangowania ich poczynawszy od tego, w którym respondent w 2011 roku przebywał najczęściej. Jednak samo ograniczenie wyboru do 2011 roku nie pozwala jeszcze na zaklasyfikowanie badanego do określonego typu bezdomności. Żeby odróżnić bezdomność instytucjonalną od pozainstytucjonalnej należałoby wybór najczęstszych miejsc zamieszkiwania rozciągnąć na cały okres bezdomności badanego. Wybór taki powinien być dokonany na podstawie skali porządkowej (np.: najczęściej, rzadziej, najrzadziej). Zastosowanie w tym przypadku skali ilościowej, wymagającej określenia dokładnych przedziałów czasowych zamieszkiwania bezdomnego w danym miejscu i łączącej się często z dodatkowym wymogiem sumowania się owych przedziałów do całkowitego czasu pozostawania w bezdomności, może być dla respondenta zadaniem zbyt trudnym.

4.2. KRYTERIUM WYBORU PLACÓWKI DO BADAŃ – PLACÓWKI OFERUJĄCE CO NAJMNIJ NOCLEG

Cechą wspólną wybranych do badania placówek było udzielanie potrzebującym pomocy przynajmniej w postaci noclegu. Nocleg pozostaje jedną z podstawowych potrzeb, której zaspokojenia poszukuje bezdomny, a jego brak jest prostą implikacją braku lokalu mieszkalnego. Brak własnego miejsca noclegowego staje się szczególnie dotkliwy dla osoby bezdomnej w okresie zimy i niesprzyjającej aury pogodowej. Inne potrzeby: pożywienia (darmowego), odzieży (otrzymywanej nieodpłatnie) czy ochrony zdrowia (nieodpłatnej) mogą być zaspokajane przez instytucje, ośrodki i placówki, których beneficjentami mogą pozostawać, jeśli nie głównymi, to w równej mierze co bezdomni, osoby zamieszkujące w lokalach mieszkalnych, lecz np. ubogie. Jak wykazały przeprowadzone badania pilotażowe, prawie wszystkie przebywające w badanych ośrodkach osoby wyczerpywały przesłanki „bycia osobą bezdomną” w myśl zaproponowanej definicji operacyjnej, bazującej na typologii ETHOS 2008.

4.3. TERMIN PRZEPROWADZENIA BADANIA

Kwestią o podstawowym znaczeniu pozostaje określenie terminu przeprowadzenia badania w placówkach. Wybrano okres, w którym nastąpił spadek temperatury. Jak znacznie spadek temperatury wpływa na wzrost liczebności osób bezdomnych w placówkach, wykazało wyżej opisane liczenie osób bezdomnych w placówkach noclegowych przeprowadzone na zlecenie MPiPS przez wojewodów (zob. punkt 2). Liczenie przeprowadzono we wszystkich województwach dwukrotnie: w nocy z 15 na 16 grudnia 2009 roku (średnia temperatura w Polsce w tym czasie wyniosła około -15°C) oraz w nocy z 26 na 27 stycznia 2010 roku (wówczas średnia temperatura w kraju spadła poniżej -20°C). Jednocześnie liczba osób przebywających w tym czasie w placówkach wzrosła o 15%, z ponad 18 tys. do blisko 21 tys. Ważne jest, by spadek temperatury był znaczny i długotrwały, gdyż krótkotrwały lub nieznaczny spadek temperatury może nie zmuszać bezdomnych przebywających w miejscach niemieszkalnych do szukania schronienia w placówkach. Przy bardzo niesprzyjających warunkach pogodowych liczba osób korzystających z placówek dla bezdomnych może zbliżyć się do liczby bezdomnych ogółem (według danych spisu powszechnego z 2011 roku liczbę osób bezdomnych ogółem w skali kraju oszacowano na około 24 tys. (stan na 15–16 kwietnia 2011 roku). Była więc ona wyższa od liczby osób przebywających w placówkach noclegowych w nocy z 26 na 27 stycznia 2010 roku jedynie o około 3 tys. Z kolei według danych ze sprawozdania GUS PS-03 na dzień 31 grudnia 2011 roku, w noclegowniach, schroniskach i domach dla bezdomnych odnotowano niespełna 16 tys. mieszkańców (notowana wtedy temperatura powietrza wyniosła od -4°C do 0°C).

Jeśli celem badania ma być ustalenie liczebności populacji osób bezdomnych oraz ich cech socjodemograficznych, trzy omówione przesłanki, będące istotnymi elementami metodologii zrealizowanego badania bezdomności, powinny być stosowane łącznie. Kryterium zapewniania przez placówkę co najmniej noclegu powoduje, że niemal każdą napotkaną tam osobę możemy zaklasyfikować jako bezdomną. Również te z nich, które odmawiają udziału w badaniu. Kryterium niesprzyjającej aury pogodowej (długotrwałego i znacznego spadku temperatury) zmusza bezdomnych ulicznych do poszukiwania i uzyskania schronienia w placówkach, co zbliża liczbę osób bezdomnych przebywających w placówkach do liczby bezdomnych ogółem. W końcu kryterium pytania o najczęstsze miejsce pobytu podczas całego okresu bezdomności pozwala na tak ważne w badaniach socjodemograficznych rozróżnienie bezdomności ulicznej i schroniskowej.

5. PODSTAWOWE WYTYCZNE DO OGÓLNOPOLSKICH BADAŃ NAD BEZDOMNOŚCIĄ

5.1. CEL BADANIA

Głównym celem badania powinno być ustalenie liczby osób bezdomnych w skali kraju oraz nakreślenie ich profilu społeczno-demograficznego. Otrzymane informacje o osobach bezdomnych powinny służyć nie tylko celom poznania i opisu badanej zbiorowości, lecz również planowaniu skutecznych polityk pomocowych skierowanych do takich osób.

5.2. DEFINICJA I TYPOLOGIA

Zastosowanie powinna znaleźć definicja i typologia ETHOS 2008, przystosowana do warunków polskich (zob. punkt 3). Obie można interpretować wspólnie z definicją bezdomności zawartą w ustawie o pomocy społecznej.

5.3. POPULACJA

Dobór populacji do badań ogólnopolskich na podstawie kryterium przebywania w dniach badania w placówce zapewniającej co najmniej nocleg można uznać za uzasadniony. Dotarcie rachmistrzów czy ankieterów do osób bezdomnych przebywających w miejscach niemieszkalnych, choć merytorycznie uzasadnione, w skali kraju może stanowić zbyt trudne przedsięwzięcie organizacyjne i finansowe. W zamian celem badania powinno być przeprowadzenie wywiadów z jak największą liczbą osób bezdomnych przebywających w dniu badania w placówkach. W praktyce oznacza to zaplanowanie badań na okres, w którym można spodziewać się znacznego napływu bezdomnych do placówek, czyli dzień, w którym temperatura powietrza jest najniższa. Odróżnienie bezdomności instytucjonalnej i ulicznej, tak ważne w badaniach socjodemograficznych nad zbiorowością bezdomnych, można przeprowadzić za pomocą pytania w kwestionariuszu o najczęstsze miejsca zamieszkiwania bezdomnego podczas całego okresu bezdomności.

5.4. TERMIN PRZEPROWADZENIA BADANIA

Projektowane badania ze względów organizacyjnych powinny być zaplanowane na kilka dni, a ze względów merytorycznych – powinny odbywać się cyklicznie, co 2–3 lata. Nie zachodzą bowiem żadne przesłanki świadczące o tym, że zmiany wśród badanej zbiorowości są na tyle duże i znaczące, że uzasadniają krótsze odstępy czasowe między poszczególnymi edycjami. W realizacji badań porównawczych ważne jest także ugruntowanie wyników i poddanie ich krytycznej i długotrwałej analizie, a przeprowadzanie badania każdego roku utrudniałoby ten proces. Termin badań powinien być ruchomy i przypadać na dni w okresie zimy, w których spodziewany jest znaczny spadek temperatury.

5.5. KWESTIONARIUSZ WYWIADU

Zastosowane narzędzie badawcze to standaryzowany kwestionariusz wywiadu, który powinien umożliwiać realizację celu badania i skutkować wysoką jakością zebranego materiału empirycznego. Sytuacja wywiadu z bezdomnym generuje określone wymagania dotyczące konstrukcji narzędzia badawczego i pytań w nim zawartych. Ważne jest proste i maksymalnie zrozumiałe dla bezdomnego respondenta formułowanie pytań. Najlepiej rolę taką spełniają pytania o fakty, na które badany odpowiada „tak” lub „nie” (tzw. pytania rozstrzygnięcia). Bardzo ważne, szczególnie w sytuacji badania zaplanowanego na kilka dni, jest unikanie podwójnego spisania respondenta. Dlatego wywiad powinno otwierać pytanie o trzy pierwsze litery imienia i nazwiska respondenta, po czym ankieter wypełnia dane dotyczące obecnego miejsca przebywania respondenta. Z uwagi na ograniczenia wynikające z badania osób bezdomnych, takie jak przerywanie rozpoczętego wywiadu czy agresywne

zachowania, kolejnymi pytaniami w kwestionariuszu powinny być pytania o najważniejsze cechy społeczno-demograficzne. Ze względu na to, że cechy te pełnią rolę zmiennych niezależnych, zebranie takich danych stanowi priorytet. Umieszczenie pytań „metryczkowych” jako pierwszych w kwestionariuszu uzasadnia też możliwość spisania płci i szacowanego wieku osoby bezdomnej przez ankietera w przypadku odmowy oraz cel badania, jakim jest ustalenie liczebności zbiorowości osób bezdomnych, do których mogą zaliczać się także ci, którzy odmawiają udziału w badaniu.

BIBLIOGRAFIA

- Brousse, Cécile. 2004. *The Production of Data on Homelessness and Housing Deprivation in the European Union: Survey and Proposals*, INSEE for Eurostat Unit D2 Living Conditions and Social Protection, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Dębska-Cenian, Aleksandra i Sylwiusz Retowski. 2008. *Charakterystyka psychologiczna osób bezdomnych a usytuowanie przestrzenno-instytucjonalne*, w: Maciej Dębski i Sylwiusz Retowski (red.), *Psychospołeczny profil osób bezdomnych w Trójmieście*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- ETHOS (European Typology of Homelessness and Housing Exclusion). 2008. Dostęp online: www.feantsa.org.
- ETHOS (stanowisko wobec definicji i typologii bezdomności wypracowane przez organizacje pozarządowe). 2009. Dostęp online: <http://www.pfwb.org.pl/wp-content/uploads/2009/11/Polska-Definicja-i-Typologia-Bezdomności-14.07.2009.pdf> [11.04.2011].
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej i Ministerstwo Infrastruktury. 2009. *Krajowy program wychodzenia z bezdomności i budownictwa socjalnego na lata 2009–2015*, Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Ministerstwo Infrastruktury.
- Mutual Progress on Homelessness through Advancing and Strengthening Information Systems. 2008.
- Najwyższa Izba Kontroli. 1997. *Informacja o wynikach kontroli realizacji ustawy o pomocy społecznej w zakresie zapobiegania zjawisku bezdomności*. Warszawa: Najwyższa Izba Kontroli, s. 5–6.
- Przymeński, Andrzej. 1997. *Bezdomność – społeczno-ekonomiczne uwarunkowania zjawiska na przykładzie Poznania*, „Zeszyty Naukowe”, seria I/AE Pozn., z. 249, s. 111–125.
- Przymeński, Andrzej. 2001. *Bezdomność jako kwestia społeczna w Polsce współczesnej*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, s. 62–66.
- U.S. Department of Housing and Urban Development Office of Community Planning and Development. October 2004. *A Guide to Counting Unsheltered Homeless People*, Washington: U.S. Department of Housing and Urban Development.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej. (Dz.U. z dnia 15 kwietnia 2004 r.).
- Wachowicz, Mariusz. 2005. *Liczebność i zabezpieczenie potrzeb osób bezdomnych. Raport z badań na reprezentatywnej próbie gmin*, Kielce: Wydawnictwo Caritas.
- Wygnańska, Julia. 2006. *Polski raport statystyczny. Aktualizacja*, EOH FEANTSA.

SURVEY RESEARCH ON HOMELESSNESS IN POLAND. DIRECTIVES FOR A NATIONAL SURVEY

The article presents basic methodological problems involved in the study of homelessness. The distinctive nature of the subject is reflected in problems with the conceptualization and operationalization of the notions “homelessness” and “homeless person”, with sampling or with data collection. At the same time though research suggests new ways to tackle difficulties. Controversial methodological problems are addressed, allowing for the existing research findings and referring to the definitional and typological issues, to the methods of collecting data and counting of the homeless. The purpose is to prepare a project of a pilot survey on the exclusion of homeless people in Cracow and to define major directives for a nationwide survey.

Key words: homeless person, homelessness, social exclusion, typology on homelessness